

MONOK ISTVÁN

A KATALÓGUSOK ÉS KÖNYVJEGYZÉKEK RECEPCIÓTÖRTÉNETI FORRÁSÉRTÉKÉRŐL

A humán alapkutatások történetében a 35 éves forrásfeltárás és kiadási szakasz általában elképzelhetetlen. A Magyar Királyság és Erdély kora újkori könyvtár- és olvasmánytörténeti forrásaival azonban ez történt.¹ Az 1979-ben kezdődött levéltári munka nyomán az 1530 és 1750 közötti időszakból 1752 könyvjegyzék, illetve könyvtári katalógus került elő.² Ezeket a forrásokat bibliográfiaileg leírtuk, egyszerű szövegolvasatban közzétettük papíralapú könyvben és digitálisan is, ezen felül adatbázisba szervezeten is nyilvánosak. Elkezdtük a jelentősebb gyűjtemények monografikus feldolgozását, könyvtár-, illetve olvasmánytörténeti értékelését. Elegendő tapasztalatunk van tehát ahhoz, hogy a dokumentumok forrásértékéről elvi szinten is mondjunk valamit. Az európai országokban elvégzett hasonló források feltárására, közreadására és értékelésére vonatkozó kutatások az összehasonlító vizsgá-

1 Az első beszámoló a munkáról: *Katalin Keveházi*: Aufarbeitung und Publikation von ungarischen Bücherverzeichnissen aus der Zeit vom 16. bis 18. Jahrhundert., Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte, X. (1985) 68–77.; *Monok István*: A XVI–XVII. század magyarországi olvasmányai. (Régi magyarországi könyvjegyzékek összegyűjtése és publikálása.) Csongrád Megyei Könyvtáros, 1985/1–2. 15–20. Az utolsó: *Monok István*: A kora újkori Magyarország olvasmányműveltségéről. Részmérleg egy hosszú alapkutatás eredményeiről. In: „Apró cseppekből lesz a zápor.” Bakonyi Géza emlékkönyv. Szerk.: Hegyi Ádám, Simon Melinda. (Habent sua fata libelli IV.) Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2008. 23–43.

2 <http://koraujkor.ek.szte.hu/lectio/koraujkor?p=0> (10. 06. 2016)

latokat is lehetővé teszik. Egyben arra is rámutatnak ezek az összehasonlító elemzések, hogy a forrástipológiailag ugyanabba a kategóriába tartozó dokumentumok másként és másként értékelhetőek Európa különböző régióiban. A források természetesen számos diszciplína szempontjai szerint elemezhetőek. Mostani írásomban abból a szempontból jellemzem ezeket, hogy miként értelmezhetőek az egyes szellemi áramlatok befogadástörténetének a leírásában.

1979-ben a kutatás vezetői – Klaniczay Tibor és Keserű Bálint – világosan megfogalmazták, hogy mit várnak az ilyen típusú források feltárásától. Ők irodalomtörténészek, és egy új „A magyar irodalom történeté”-t kezdtek előkészíteni. Arra voltak kíváncsiak, hogy a magyar irodalmi alkotások milyen szellemi erőterben születtek, még akkor is, ha ezt a kifejezést nem használták. Keserű Bálint úgy fogalmazott, hogy arra vagyunk kíváncsiak, „mit olvastak a kb. 1530–1730 közti két évszázadban a magyar társadalom különböző osztályaihoz, rétegeihez, korcsoportjaihoz tartozók; mit a három részre szakadt ország különböző területein; mit a városi polgár és mit az udvarházak köznemese; mit a férfiak és mit a nők; mit a katolikus, és mit az egyes protestáns felekezetek által irányított gyülekezetekben, iskolákban.”³ Az olvasmánytörténeti kutatás célja kimondottan az európai szellemi áramlatok befogadástörténetének bemutatása volt. Ezért sem gondoltunk akkor arra, hogy az intézményi könyvtárak katalógusait is számba vegyük. Már az elemzések után kiderült azonban, hogy a „magánkönyvtár” és az „intézményi gyűjtemény” több, alapvető szempontból nem választható széjjel. Nem egyszerűen arról volt szó, hogy az intézményi bibliotékákra vonatkozó forrásokban a magánszemélyek adományainak felsorolása vagy a szerzetesi rendházak celláiban lévő holmik összeírásában szereplő könyvek magán olvasmányjegyzéknek minősülnek, hanem arról, hogy nagyon szerény könyvtárral bíró személyek alkotásai sokkal szélesebb erudícióról árulkodnak. Ezt pedig valahol meg kellett szerezni. Elsősorban az iskolai könyvtárak anyaga lett tehát fontos számunkra, majd arra is tekintettel kellett lennünk, hogy az egyes, a magyar királyságbéli és erdélyi diákok által látogatott külföldi egyetemeken mihez férhettek hozzá. Volt, ahol külön könyvtárat alapított-

3 A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és gyűjtése. Sajtó alá rend., függelék: Herner János, Monok István. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11.) Szeged, JATE, 1983. 605. (Továbbiakban: Adattár 11.)

tak a magyar diákoknak: Wittenbergben,⁴ Bécsben⁵ a *Collegium Christi*-ben, majd a *Pázmáneumban*, de ismerjük a római *Collegium Germanicum et Hungaricum* könyvtárát⁶ is. Külön kellett foglalkozni a főúri udvari könyvtárakkal is abból a szempontból, hogy az onnan való kölcsönzések – merthogy vannak ilyen dokumentumaink is a 18. század elejéről – magán-könyvtári jegyzéknek minősülnek. Magán olvasmányok jegyzéke egy másik magánkönyvtár összeírásában. A töredékes könyvjegyzékek is jól használható könyvtártörténeti, de akár olvasmánytörténeti elemzésekhez is. Csak két példát említenék röviden.

Thurzó György nádor könyvtárát⁷ 1611-ben rendezték, amikor az udvari könyvtár új berendezést is kapott. A katalógus is elkészült, azonban nem maradt ránk. Amit ma is kézbe tudunk venni, az a katalógus kétfajta mutatója (*Index geminus*), egy szerzői betűrendes és egy tematikus mutató.⁸ A másik példa a római *Collegium Germanicum et Hungaricum* könyvtárának katalógusa, amelyet vagy nem fejeztek be, vagy inkább elveszett a *Historia Sacra et Profana* szakcsoport könyveinek jegyzéke. A katalógus kiadója azonban, nagyon elmésen, a fennmaradt duplumjegyzékből mégis tudta jellemezni ezt a tematikus csoportot is,⁹ még akkor is, ha tudjuk, az így nyert kép nem teljes.

4 Ildikó Gábor: Die Bibliothek der in Wittenberg studierenden Ungarn in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Zentralblatt für Bibliothekswesen, 100. (1986) 28–29. ; Ildikó Gábor: Der handschriftliche Katalog von 1755 der Bücher, Dissertationen und verschiedenen Manuskripte der in Wittenberg studierenden ungarländischen Studenten in der Handschriftensammlung der Széchényi-Nationalbibliothek. In: Bibliotheca Nationis Hungariae. Die Ungarische Nationalbibliothek in der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle. Die Katalog aus dem Jahr 1755. Textausgabe. Hrsg. von Ildikó Gábor unter Mitwirkung von Silke Trojahn. Hildelsheim-Zürich-New York, Olms Verlag, 2005. 7–48.

5 Körmendy Kinga: Az esztergomi Collegium Christi és könyvtára XIV–XVI. században. Magyar Könyvszemle, 99. (1983) 1–20.; Fazekas István: A Pázmáneum története az alapítástól a jozefinizmus koráig (1623–1784). In: A bécsi Pázmáneum. Szerk.: Zombori István. (METEM Könyvek, 37.) Bp., METEM, 2002. 15–27., 102–109.

6 Orsolya Száraz: Catalogus librorum Bibliothecae Collegii Germanici et Hungarici Romae. Száraz Orsolya és Rosa Pace bevezetésével. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 17/3.) Bp.–Eger, MTAK, EKF, 2015. (Továbbiakban: Adattár 17/3.)

7 Helena Saktorová: Thurzó György nádor és az Illésházyak családi könyvtára. In: Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgyűjtemények, 1500–1700. Szerk. Monok István. Bp., OSZK, 2005. 142–157.

8 Adattár 11. 505–535.

9 Adattár 17/3. 91–94.

A bevezető gondolatok között ki kell térni arra a kérdésre, hogy ha ezeket a könyvjegyzékeket olvasmánytörténeti, vagyis befogadástörténeti forrásokként kezeljük, akkor milyen szempontok maradnak annak a megítélésére, hogy vajon a jegyzékeken szereplő könyveket olvasták-e a tulajdonosok, vagy csupán birtokolták. A válaszadás kiindulópontja az, hogy a korai újkori Magyar Királyságban és Erdélyben könyvszegénység is volt (az általános szegénység mellett és részben következtében). A szegény lakosság nem dobta el ruháját, így kevesebb papírmalom működött. Az import papír csaknem olyan drága volt, mint az import könyv, vagyis nem érte meg könyvet kiadni. A könyvkiadási volumen ezért is szerény. Jellemző, hogy a csaknem kizárólag német származású 16–18. századi nyomdászok ezen a területen alig adtak ki német nyelvű könyvet. Olcsóbb volt azt meghozatni a német nyelvterrületről.

Szervezett könyvkereskedelem nem létezett,¹⁰ a könyvkötők, a nyomdászok és a kisszámú vándor könyvkereskedő is leginkább a napi vallásgyakorlatban használt könyveket, szórakoztató olvasmányokat árulta, tudományos kiadványokat nem. Így az értelmiségi szakkönyvtárak kialakítása – főleg egy generáció alatt – gyakorlatilag lehetetlen volt. Az értelmiségiek megvettek minden felbukkanó könyvet, és vélhetőleg el is olvasták azokat, tartalmuktól függetlenül. Kitérőként megemlítem, hogy a Ceaucescu-időkben olyan kevés magyar könyv jelent meg Romániában – és emellett tilos volt a magyarországi könyv terjesztése –, hogy még az 1980-as években is a magyar értelmiségiek elolvasták a megjelenő könyveket. A történész tudta, mit írt a matematikus vagy az orvos barátja, és viszont. Ez a jelenség a korai újkor óta általánosnak mondható. Ez az egyik oka annak, hogy a közép-európai értelmiségiek nem olyan mély szakmai ismeretekkel rendelkeznek, mint a nyugat-európai kortársaik, viszont a látókörük szélesebb, és így akár újító erejük is nagyobb.¹¹

10 *Friedrich Teutsch*: Geschichte des deutschen Buchhandels in Siebenbürgen. Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels, IV. (1879) 13–27.; VI. (1881) 7–71.; XV. (1892) 103–188. (reprint: Nendeln/Lichtenstein, 1977, Kraus); *Kókay György*: A magyarországi könyvkereskedelem története. Bp., Balassi Kiadó, 1997.; *Pavercsik Ilona*: A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig. In: V. Ecsedy Judit: A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában, 1473–1800. Bp., Balassi Kiadó, 1999. 295–340.

11 Összegzően erről: *István Monok*: Les bibliothèques et la lecture dans le Bassin des Carpates, 1526–1750, Paris–Champion 2010.

A könyvtárak mérete egy-egy családban nem volt látványosan kisebb, mint a korszak nyugat-európai országaiban, viszont sokkal inkább a valláshoz kötődő tematikájú volt. Ez még a nagyobb nemesi gyűjteményekre is igaz.

Azt gondoljuk tehát, hogy a 18. század első harmadáig az összeírt könyvek nagy része olvasott könyv volt. Generációról generációra öröklődő könyvtárat egyet sem ismerünk ebből az időből. Bibliofil gyűjteményt sem, a nagyszámú könyvet birtokló tudós személyiségek pedig – mint Zsámboki János vagy Hans Dernschwam – már használták a könyvet, és nem pusztán olvasták. Tegyük hozzá rögtön, hogy a könyvtáraik a baráti körüknek is nyitottak voltak.

A magánkönyvtárak szegénységének egyik következménye az is, hogy az iskolai vagy éppen más intézményi könyvtárak sokkal használtabbak voltak, mint Nyugat-Európában. Ez látszik a fennmaradt könyvanyagban megőrzött kéziratos jegyzetekből is. És ez az oka annak is, hogy annak ellenére, hogy a Magyar Királyság és Erdély könyvkultúrája szegény volt, a közösségi használatú könyvtárak megjelenése – annak minden típusával együtt – korainak mondható. Már a 15. század elejéről ismerünk közös használatú könyvtárat (plébániák közös könyvbeszerzése),¹² de megjelent a humanista könyvtár közös használata, a protestáns városi könyvtár típusa, és az sem véletlen, hogy az „*et amicorum*” bejegyzés legtöbb példája Közép-Európából – a Magyar és a Lengyel Királyságból – ismert.¹³

A feltárt források tipológiáját elkészítettük, ezt több alkalommal publikáltuk is.¹⁴ Most a teljes *Corpus inventariorum catalogorumque librorum* statisztikai elemzésének lehetőségeit mutatom be, és rámutatok azokra a buktatókra, amelyek a számarányok első ránézésre történő interpretációjában rejlenek.

Keserű Bálint az idézett, programindító célkitűzésében három dolgot emelt

12 Florian Holik: Die erste gelehrte Gesellschaft in Ungarn. Ungarische Jahrbücher, 2. (1923 Berlin-Leipzig) 383–399.; András Vizkelely: Die Fraternalitas XXIV plebanorum civitatum regalium in Oberungarn und der Handschriftenbestand Zipser Pfarreibibliotheken. In: Pfarreien im Mittelalter. Deutschland, Polen, Tschechien und Ungarn im Vergleich, Hrsg. von Nathalie Kruppa. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2008. 327–338.

13 Monok István: „Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum”. Az „et amicorum” bejegyzésről és a közös könyvhasználatról. In: Humanizmus és gratuláció. Szolgáltatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek. Szerk.: Császtvay Tünde, Nyerges Judit. Bp., Balassi Kiadó. 2009. 266–276.

14 Monok István: Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon, 1526–1720. Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás. (Olvasmánytörténeti dolgozatok, V.) Szeged, Scriptum, 1993.

ki: a területi, a társadalmi rétegek és a vallási csoportok szerinti összehasonlítást. Nézzük a megismert források ezen szempontok szerinti eloszlását!

A területi szempontok szerint nagy meglepetés nem érhet bennünket. A török hódoltság területéről nem maradt fenn könyvjegyzék, jóllehet tudjuk, hogy ott is működtek iskolák (elég a tolnai protestáns iskolára vagy a pécsi unitáriusokra gondolni), és a 17. század közepén Temesváron egy jezsuita missziós gyűjteményt említő levél is előkerült. Nyugat-Magyarország (*Transdanubia*), a Felföld (*Hungaria Superior*), a Részek (*Partium Regni Hungariae*) és Erdély (*Transylvania*) arányosan képviselteti magát, de jól látszik, hogy az erdélyi 16. századi levéltári anyag nagyon hiányos. A központi levéltár ugyanis elpusztult az 1658-as tatár betöréskor Gyulafehérvárt.

A nemesség tekintetében is hasonlót mondhatunk. Nem véletlen, hogy az erdélyi udvari könyvtárak dokumentáltsága a 17. század második felében kezdődik. Művelődéstörténetileg is párhuzamos a történet. A mohácsi csata (1526), majd a budai királyi udvar megszűnte (1541) után az arisztokrata udvarok vették át a művelődési központ szerepét. Az erdélyi fejedelmi székhely eldúlása, a gyűjtemények felégetése (1658) után hasonló figyelhető meg itt is.

A polgári könyvtárakat tekintve ugyancsak levéltártörténeti okai vannak az egyes városok közti különbségeknek. Ahol a város levéltári anyaga elégett, ott nem tudjuk a hagyatéki összeírásokat áttekinteni, pedig ezek a legfontosabb olvasmánytörténeti forrásaink. Fontos szempont még az, hogy a 18. század második harmadától lezajlott levéltárrendezési munkák során azokat a feljegyzéseket, amelyek például az elhunyt polgárok javainak összeírásakor keletkeztek, ha nem volt peres ügy a családban, selejtezték. Kassa a pozitív példa, ahol egy *Maculatorium* és egy *Purum* sorozat is megmaradt az iratokból. A *Purum* sorozatban például az egyes vagyontárgyak összeírása helyett csupán azok becsült értéke szerepel. Ha nincsen a *Maculatorium*, akkor nem tudjuk, hogy milyen könyveket takar a megjelölt összeg. Említést kell tenni még arról is, hogy jelentős különbségek voltak a magyar és a német városi adminisztrációs gyakorlat között. Ez különösen ott árulkodó, ahol évente váltakozva magyar vagy német jegyző volt (Kassa), vagy ahol az adminisztráció a város lakosságával együtt elmagyarosodott (Kőszeg, Kolozsvár). (Rómán adminisztráció nem volt a városokban, a Felföldön a 17. század végén megjelentek a szlovák jegyzők.) A magyar összeírásokban a felületesség és a türelmetlenség látszik. Sokszor elkezdték az összeírást, majd befejezték azzal, hogy „és még más könyvek”. Ilyen ugyan előfordult a németekkel is („*etliche*

Bücher”), de lényegesen kevesebbszer. A jelentős különbség azonban a szokásban volt. A német családok adminisztrálták az örökséget akkor is, ha nem volt vita az örökösök között. Ezt a magyarok szívesen elhanyagolták: féltek attól, ha valamit összeírtak, az után adózni kell, vagy ki tudja, mi derül ki belőle. A Habsburg kormányzatnak a 18. századtól sok gondja volt a használati írástól és szoros állami adminisztratív ügyviteltől idegenkedő magyarokkal (és másfajta népekkel).

A vallási csoportok szerinti megoszlása a fennmaradt könyvjegyzékeknek meglehetősen szűk. És itt visszautalok az előző kérdésre. A német városok lakossága csaknem teljesen lutheránus volt a tárgyalt időszakban. A kálvinista személyek pedig kizárólag magyarok. Ha a statisztikát tekintjük, akkor világos, hogy az evangélikusok sokkal többet olvastak, mint a nem ehhez a felekezetekhez tartozók. Nyilvánvaló, hogy az egyes forráscsoportokat ezen az alapon csak körültekintéssel lehet elemezni.

Tanulmányom befejezésekképpen még egy szempontot említek, mint amelyik problematikus a könyvjegyzékek elemzésekor. És ez az egyes szerzők elterjedtsége szerinti vizsgálat. A könyvtételek azonosítása nélkül nagyon torz képet nyerhetünk az elemzéssel. Vannak szerzők, akiknek a nevét következetesen kiírják az összeírók. Ilyen például Seneca. De Ovidius nevét már gyakran nem, csak a címszót – *Metamorphoses* – írták le. Megfigyeltük – ahol a könyvek korabeli összeírása és a könyvek maguk is megvannak –, hogy az összeírók a könyvek gerincére nyomtatott szavakat jegyezték fel. A kolligátumokat csak nagyon ritkán katalogizálták részletesen. Sok esetben tudni kell, hogy egy-egy könyvcím fontosabb, mint a szerzői attribúció. Az *Imitatio Christi* szöveg együttes esetében mellékes, hogy az, aki olvasta, mit tudott: Thomas Kempis vagy Jean Gerson írta. Nem ilyen egyértelmű a helyzet egy olyan tétel esetében, mint a *Chronica Carionis*. A befogadástörténet szempontjából itt Philipp Melanchthon meg nem jelenő neve a fontosabb, mint Johannes Carioné.

Ugyanakkor lehetetlen – vagy mondjuk inkább: a befektetett munkával nem arányos értékű – valamennyi könyvtétel azonosítása, amely valamennyi jegyzéken szerepel. Arra törekszünk, hogy az egyes, a korban lejegyzett könyvmegjelölésekből nagy valószínűséggel megmondjuk a szerző nevét és az egyetemes címet (*titulus universalis*). A statisztikai elemzésekhez ez elegendő lesz, de az egyes szellemi áramlatok befogadástörténetéhez ezek az elemzések csupán egyetlen adalék maradnak.